

Bene Márta

ELTE, Eötvös Kollégium

„Kitalált történetek”

„A látogató” és az „Útvesztő”

Konrád György 1965-ben kezdte el írni „A látogatót”, melynek eredeti címe „Menetgyakorlat” volt. (1) A regény már megjelenése pillanatában (1969) nagy port kavart, ám ez a vihar később sem csitult. Kikitalálták remekműnek és elhibázott alapvetésű műnek is – talán éppen ez mutatja irodalomtörténeti jelentőségét.

lia Mihály szerint a műnek több hibája is van: stílusa modoros, a naturalista hatás utánérzetét adja, s a társadalom egésze helyett csupán egy részletet mutat be totálisan, ami aránytalan struktúrát és hamis képet eredményez. (2) Kenyeres Zoltán álláspontja az, hogy a regény első harmadában „döcög” a stílus, mert a stíluselemek csak kevés sikerrel illeszkednek egymáshoz. (3) Veres András a látogató esettanulmányait a szociográfiai vizsgálatok anyagával vetette össze, s a deviáns életvitel szabadságát a legszörnyűbb tehetetlenségként értelmezte. (4) Egyes vélemények szerint *A látogató* felfogható filozofikus regényként, gondolati regényként, szerepregényként, menippeaként, vagy éppen egy képzeletbeli-tudatbeli utazást bemutató pikareszkként. A regény filozofikus töltete is számos elemzés tárgyául szolgált (bár Földes Anna szerint „csak” a gondolati, filozofikus regény felé tett lépésnek tekinthető): Fehér Ferenc az oblomovi filozófia „kipróbálását” látja a regényben, Pomogáts Béla szerint a látogató a humánus érvényesítésének lehetőségeit kutatja, Rónay György pedig a látogató és Bandula Ferike kapcsolatát mint az embernek az embertársaiban vagy akár saját magában meglévő abnormalitáshoz való viszonyként értelmezi. (5)

A legtöbb elemző azonban a regény tartalmát, üzenetét próbálta felfejteni, s általában egyöntetű véleményre jutottak: a látogató gondolatban mérlegeli lehetőségeit saját élete és hivatali működése, illetve általánosságban az emberi szabadság tekintetében, majd dönt, és képzeletben kísérletet tesz arra, hogy egyik ügyfelét megmentse, megváltsa, azonban a kísérlet csőddel végződik (miközben ez az önszántából vállalt vegetatív létforma vágy- és igénynélküliségével megkísérti őt). A látogató ekkor eljut az egyetlen valóban reális lehetőséghez, a „nyitott szemmel éléshez”.

A korabeli regénykritikák mindegyike megemlíti, hogy *A látogatóban* érezhető a francia új regény hatása (és az is ismeretes, hogy Konrád György tanulmányt írt a francia új regényről), ezért rögtön felmerül a kérdés: az olvasói élmény alátámasztja-e ezt a kapcsolatot? Fontos hangsúlyozni, hogy jelen esetben a kérdés megválaszolásához valóban csak egyetlen új regény (nevezetesen az irányzat vezérének elismert Alain Robbe-Grillet 1959-ben megjelent *Útvesztője*) szolgál alapul.

Objektivitás és/vagy szubjektivitás

Az irodalmárok talán a legtöbbet ennek a kérdésnek az eldöntésével foglalkoztak az *Útvesztő* recepciója kapcsán. A kritika a francia új regény mint irodalomtörténeti jelenség egyik legfontosabb, illetve legjellegzetesebb jegyének a teljes objektivitásra való törekvést kiáltotta ki (6) (persze ebben sem egyeznek a vélemények, illetve az „objektív” kifejezést többféleképpen is értelmezik), amit a regény egymást érő, teljes részletességig me-

nő, az anyagok mélyszerkezetéig hatoló leírásai alátámasztani látszanak. Az *Útvesztő* tárgyközpontú regény, (7) mind a tárgyak (melyek jószerivel pontosan megszámlálhatók: a barna doboz, a katona kabátja, a lámpaoszlop stb.), mind az élőlények (a személyek, a légy) ábrázolása a látott-látható külső jegyek kimerítő leírásával történik. A látogatóban ugyanez a törekvés érzékelhető, bárhová lapozunk: „A háztömbnyi telket téglalakban keretező, öles falazású épület, a vízszintes záródású emeleti ablaksorok alatt lemezborításos koszorúpárkánnyal körülfuttatott egykori laktanya, az eredetileg is szürkére festett, de a koromtól iszapszínűvé változott és csak a begipszelt lövésnyomok helyén fehér himlőhelyes kórház bal oldali szárnyának földszintjén”. (8) Ez az objektivitás a két regény egész térfelületének minden „tárgyára”, jelenségére kiterjed, azaz még a szereplők jellemzése is pusztán a külső, látható-látott jegyek felsorolásával történik, s hogy a személytelenség és tárgyiasultság a végtelenségig – illetve éppen hogy a vég(esség)ig – fokozódjon, sem az alakoknak, sem a tárgyaknak, sem pedig a helyszíneknek nincsen nevük, a Bandula család, T. elvtárs (a látogató), F. Anna, illetve Henri Martin és a Bouvet utca kivételével (azonban az indokínai háborút ellenző, az *Útvesztő* írásakor már mítosszá vált Henri Martin a regényben mint valóságos szereplő nem létezik (9)).

A regénytérben való eligazodás ezzel problematikusává válik, az olvasás során mindössze annyi segítséget kapunk, hogy a meg nem nevezett helyszínek ismétlődnek, sőt *A látogatóban* kitüntetett támpontok is akadnak a képzeletbeli terepmunka során: ezek a kocsmák, Bandulák lakása és a piactér. Ezzel szemben az *Útvesztő* valóban labirintus: hiába korlátozódik néhány helyszínné a „cselekmény”, a helyszínek közötti folyamatos változások miatt az olvasó – ahogyan a főszereplő, a katona is – útvesztőben találja magát.

A tárgyközpontúságnak több összetevője vagy másképpen értelmezve következménye van mindkét regényszerkezetben: a külvilág elemeinek geometriai alakzatokkal történő leírása, a nyomkeresés a tárgyak mentén (mint T. elvtárs és a katona főtevékenysége), s ezek nyomán a rend megőrzésére vagy éppen a megtalálására, helyreállítására történő folyamatos kísérletek. A megfigyelést végző regénybeli elbeszélők a külvilágot és annak tárgyait rombuszokká, négyzetekké, körökké, háromszögekké, párhuzamos vagy egymást metsző egyenesekké, sőt paralelepipedonokká képezik le azzal a szándékkal, hogy a megjelenítés minél pontosabb, objektívebb legyen.

Az *Útvesztőben* mindvégig a hol eltűnő, hol előbukkanó nyomok követése zajlik mind a térben (lábnymok a hóban, tárgyak nyoma a poros szobában), mind az időben, hogy a külvilág rendje „megképződjön”, „megteremtődjön” vagy legalábbis a katona számára legyen fel- és kiismerhető; a látogató feladata pedig éppen abból áll, hogy ha a világrendben „valahol üzemzavar támad, s a mozdulattevő eltér a dolgok használatának rendjétől, arra való a sarki rendőr, és arra vagyok én is, hogy néhány gyors, bevált fogással helyreigazítsuk”. (10)

„Kicsoda maga?... Hogyan szólíthatom? Mi a neve...?” (11)

A szereplők szintjén több eltérés is akad a két regény között, bár alapvetően hasonló a kiindulópontjuk: a névtelenség és a tárgyiasultság mint a személytelenség tényezői. A látogatóban a főalakok – a látogató, azaz T. elvtárs, a három Bandula, F. Anna, az elképzelt hivatali munkatárs – személyiségének jellemzése minimális szinten megtörténik, s ez a névadással együtt lehetővé teszi a „kvázi-beazonosítást”. Ellenben az *Útvesztőben* a katonán kívül a többi szereplő kísértetiesen hasonlít egymáshoz, sőt több helyen úgy tűnik, mintha néhányuk megkettőződött volna: például a kisfiú(k), aki(k) kísérgeti(k) a katonát, felbukkan(nak) a fényképen és szinte mindenütt, azonban nem derül ki sem a katona, sem az olvasó számára, hogy egy kisfiú jelenik meg több helyszínen vagy pedig több, különböző kisfiú létezik és kerül kapcsolatba a főhőssel. A látogatóban a kőrtörténetek névtelen szereplői szintén egyformák, csupán nyomorúságuk ezerféle.

A másik különbség a két regény szereplőábrázolása között az, hogy az *Útvesztőben* az alakok külső jellegzetességeinek mikroszkopikus szintű feldolgozása mintegy helyettesíti a jellemábrázolást, ezzel hangsúlyozza jellemnélküliségüket. Az *Útvesztő* szereplőinek nincsenek ábrázolt érzelmeik, mindössze néhány, „mintha” kötőszóval bevezetett közlést kapunk a regénybeli elbeszélőtől, melyek az esetleges érzelmekről tudósítanak, például így: „– Régen nem evett – mondja a nő. És ez alkalommal futó kis színt kap a mondata, mintha sajnálkozás, félelem vagy megdöbbenés lenne benne.”, vagy: „Mintha bosszús lenne.” (12) Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a regénybeli elbeszélő csak azt regisztrálja, amit lát, tehát csak a szereplők külső, látható jegyeit mutatja meg, a lehetséges érzelmekre így csupán az arcjátékából, hanghordozásból következtet.

Időkezelés

„Igen, félóra múlva otthon vagyok, csakugyan egy kicsit hosszúra nyúlt ez a nap, nem, nincsen semmi baj, drágám, mindennapos esetek, csak kissé összegyűlt.” (13) Ekkor bizonyosodik meg teljesen Konrád György regényének olvasója, hogy a látogató látogatósai és Ferikével való együttélési kísérlete csak a regénybeli elbeszélő képzetében zajlott le. A regényidő egy napra, pontosabban egy munkanapra, egy hétköznapra korlátozódik, azonban a regényben az idő múlására nem találunk utalást: csakúgy, mint a térbeli tájékozódást, az időbelit sem segítik támpontok. Ennek eredménye egy bizonyosfajta időnélküliség és/vagy időnkívülség. S ha ezt az időnkívülséget és térnélküliséget „összeillesztjük”, akkor érthetővé és egyértelművé válik a szereplők személytelensége: konkrét időbeli és térbeli koordináták híján nem létezhetnek konkrét és egyedi személyiségek. Ez a hiány még inkább érzékelhető az *Útvesztőben*. Megszűnik az időbeli haladás érzete, ugyanúgy nem lehet haladni az útvesztőnek érzékelt városban, mint a regényidőben, egymást váltják nappalok és éjszakák minden természeti törvényt kiiktatva, tehát a regényidő meghatározhatatlan, mintegy önmagába tér vissza.

Míg *A látogatóban* az idő mutat körforgást, önismétlést azzal, hogy a regényidő huszonnégy órája ugyanolyan, mint az előtte levők és mint az utána következők („Holnap tehát, s vagy húsz esztendeig, mint tíz éve már, reggel fél kilenckor áttüremlek a vaskapun” (14), addig az *Útvesztőben* mintegy a regénytér hajlik vissza önmagába azzal, hogy a kezdő és a záró jelenetnek ugyanaz a szoba a helyszíne.

Itt kell kitérni a dolgozat címében szereplő „kitalált történet” elnevezésre. Alain Robbe-Grillet az *Útvesztő* elé helyezett, az olvasónak szánt bevezetését így kezdi: „Ez az elbeszélés nem tanúságtétel, hanem kitalált történet.” Ez a kifejezés mindkét regényre illik. Konrád regényének nincsen hagyományos értelemben vett cselekménye és nincsenek jellemei, az „események” a regénybeli elbeszélő gondolat kísérletei, asszociációk formájában. Ennek következménye egyrészt az, hogy a regénytér kitágul, másrészt ezzel ismételtén visszakanyarodunk az „objektív vagy szubjektív-e ez a regény” kérdéséhez. Ehhez a struktúrához nagymértékben hasonlít az *Útvesztő*: a „cselekmény” csak a szereplő tu-

Az időnként himnikussá vagy éppen litániaszerűvé váló sorok, a minden pátoszt nélkülöző tárgyi valóság ábrázolását átható pátosz, valamint a leginkább uralkodó metaforák s megszemélyesítések, hasonlatok, meghekkentő-megdöbbentő, de hihetetlenül pontos jelzők az Útvesztő nyelvezetétől teljesen elütő lírai, de rendkívüli tömörségű nyelvezetet, nyomasztó víziót eredményeznek.

datában létezik, és a valóság keveredik a képzelettel, sokszor minden átmenet nélkül. (15) A kérdésre adható válasz tehát a következő lehet: a tárgyalt regények objektívnak tekinthetők tárgyközpontúságuk miatt, de nézőpontjuk és a tudatban zajló „cselekményük” révén szubjektív alapvetésűek, „kitalált történetek”.

A nyelv a tárgyközpontúság és a gondolatiság szolgálatában

Robbe-Grillet regényének nyelve olyan egyszerűen, pontosan, mértanilag leírhatóan épül fel, mint az ábrázolt regényvilágbeli tárgyak, például: „Másik út indul aztán az ágytól a fiókos szekrényig. Onnét a csillogó, keskeny parkettesík, amely a fiókos szekrénytől az asztalhoz visz, és összeköti a két kiszélesedő, portalanított körfelületet, enyhén elhajlik, s aztán a kandallóhoz közelebb vezet el, melynek nyitott huzatszabályozója mögül hamuhalom látszik ki, és kandallórács sincs rajta.” (16) Ezzel szemben *A látogató* tárgyleltárainak nyelvezete nem alkalmazkodik a tárgyak tárgyszerűségéhez: „ténferegve leltározom a repedések érfonatát, a penész, a korom, a rozsdá skarláfoltjait, a golyószóró ütötte ragyaábrákat, a habarcskozmetika redves omladékait, a szervetlen mocsok egyenletes lerakódását a falakon. Ami sima és tömött volt, rücskös és porlatag lett, ami ötletes és helyénvaló volt, hullaszürkén, pucéran kimered. Kő, deszka, vas olyan esetlegesen kapcsolódik itt össze, mint egymásra szórt, lenyesett csirkelábak alacsony peremű bádogládákban.” (17)

Az *Útvesztő* regénybeli elbeszélője (akinek személye egyik szereplővel sem azonosítható teljes mértékben) értelmezhető pusztá szempárként, amely körültekint az őt körülvevő világ tárgyain, jelenségein, szereplőin, majd regisztrálja (azaz nem elmeséli, lefesti, jellemzi) őket. *A látogató* hasonlóképpen regisztrál, a regény többi szereplőjét, az eset-tanulmányok „alapanyagait” az ő tekintetével szemléljük és látjuk. A szembetűnő különbség a kétfajta tekintet között nem abból adódik, hogy a két regénybeli elbeszélő mit lát és mit láthat, hanem a regisztrálás hogyanjából, azaz nyelvezetéből. Az *Útvesztő* regénybeli elbeszélőjének nyelve illeszkedik a látottakhoz: „Odabenn nagy a fény. Kis, sűrűn ráncolt, áttetsző, fehér függöny takarja el az üveges rész alsó felét. De embermagasságból könnyen belátni az egész termet: balra a pultot, középtűt az asztalokat, jobbra a különböző nagyságú plakátokkal fedett falat. Ebben a késői órában kevés vendég van odabent: az egyik asztalnál két munkás ül, egy finomabban öltözött ember pedig a kopott fém-pult mellett áll. [...] A viaszosvászon apró piros-fehér kockáin több kör alakú nyomot hagyott a pohár, de majdnem mind hiányos, többé-kevésbé zárt ívsorozat, néhol egyik kör a másikat fedi, egyes helyeken majdnem szárazak, másutt még csillognak a maradék folyadéktól, amely vékony hártáival vontá be a már kialakult sötétebb lerakódásokat, végül a kockahálózat más részein az egymáshoz túl közel eső, folytonosan odébb tett, a csúsztatástól félig elmosódó vagy talán futtában végigtörölt nyomok teszik zavarossá a rajzolatot.” (18)

Összevetésként szintén egy kocsmaleírás *A látogatóból*: „Laza csoportok állnak körül magas, csőlábas ivóasztalokat, kirojtosodott kabátujjak pihennek a söröskorsók mellett, az arcok árnyékosak a napközben kiserkedt szakálltól, a széles körörmagyak feketék a kenőolajtól, a vasreszeléktől, vegyszerektől, a falipolcnál néhányan bablevest kanalaznak, egy öregember a tányér alján hagyott maradékra várakozik, a csapott nyakú pénztárosnő valakit letorkol, feje fölött tilalmakat hirdető falragaszok, a kármentő horgonylemeze sörhabtól és mosogatóvíztől síkos, porcelánhengerekben csersavas vörösbör, vizes pecsenyebör úsztat légyszárnyat, dugómoszatot, üvegfal mögött megkövült pogácsák, kocsonyába fagyott, trágár sertésfülek, fekete kolbászgyökerek hámozzák ki magukat a dohányfüst kék emeleiteiből. Az aranyfogú csapos néhány másodpercig erős vízsugár alá tartja a poharakat, melyeket egy görbe és szakállas öregasszony hordoz elé szüntelen mormogással. A bejárati ajtónál két tagbaszakadt rendőr áll. Jobb csipőjükön

pisztolytáska, hasuk előtt fekete-fehér csíkos gumibot. Egy kapatos öreg eléjük áll, szórakoztatni próbálja őket; nem utasítják el, mosolytalanul elnéznek a feje fölött. Négy-öt percig szótlanul állnak, azután továbbmennek.” (19) A regénybeli elbeszélő tényleg csak azt mondja el, amit lát – azaz regisztrál –, mindent az ő tekintetével néz az olvasó, azonban nyelviileg elszakad a pusztá regisztrálástól, elrugaszkodik tőle és megteremt egy sajátos, leginkább a költői nyelvre emlékeztető nyelvezetet. Sokszor már-már prózaversszerű *A látogató* a szó- és köztöszóismétlések, valamint a gondolatrítmusok révén: „Ha íróasztalomnál ülve tenyeremet homlokomra szorítom, [...] ha idegeimben elindul néhány korty pálinka, [...] ha nem szól senki, [...] ha kiejtettem lomkamrához mindinkább hasonló emlékezetemből [...], ha előző este feleségemet átkarolva csendben végigjárjuk szokott sétautunkat a hegyoldalon, [...] akkor, istenem, akkor is csak olyan lesz ez a nap, mint a többi.” (20)

Az időnként himnikussá vagy éppen litániaszerűvé váló sorok, a minden pátoszt nélkülöző tárgyi valóság ábrázolását átható pátosz, valamint a leginkább uralkodó metaforák s megszemélyesítések, hasonlatok, meghökkentő-megdöbentő, de hihetetlenül pontos jelzők az *Útvesztő* nyelvezetétől teljesen elütő lírai, de rendkívüli tömörségű nyelvezetet, nyomasztó víziót eredményeznek. Ennek bemutatására következzen két rövid szövegrészlet: „Mákszemnyi befalazott légbuborékok a tehetetlenség mészkőhegyében: íme, a szabad akarat elmulasztott lehetőségei.” (21), „A városnegyed araszoló, morzsálkos élete helyenként gyulladásba jön.” (22)

Így ismét visszajutunk az először felmerülő kérdéshez: objektív vagy szubjektív-e a tárgyközpontú regény? A látogató objektív, pusztán csak regisztráló tekintete által látott objektív valóság, tárgyszerűség a megfogalmazással, az ábrázolással válik szubjektívvé, s a nyelvezet lesz a szubjektív gondolati tartalom közvetítője. Ezáltal a regény ugyan tárgyközpontú marad, de az ábrázolt tárgyak, jelenségek, alakok csak a regénybeli elbeszélő tudatában olyanok, mint ahogy azt ő láttatja az olvasó számára. Itt újra visszajutunk a személytelenség problematikájához, hiszen ezzel a költői nyelvhez közelítő nyelvezettel a mikroszkopikus részletességgel ábrázolt emberek és tárgyak személyességet és egyediséget nyernek.

Ennek nyomán felmerül a kérdés: ki is a regénybeli elbeszélő? Valóban azonosítható-e az egyszer „megnevezett” T. elvtárssal, a sokat próbált és látott gyámügyi főelőadóval? Az esettanulmányokat készítő gyámügyi előadó nem az esettanulmányokhoz, kórtörténetekhez illő száraz, hivatali nyelvezetet használja, hanem egy sokkal bonyolultabb, költői képekre, asszociációs láncokra, impresszionisztikus és szürrealisztikus képekre épülő nyelvet beszél, amivel végképp elrugaszkodik a szociografikus ihletettségtől, s egy gondolati regény nyelve lesz az övé. Nem bizonyítható, de nem is cáfolható Bojtár Endre állítása, miszerint a látogató egyenesen az íróval azonosítható. (23)

Igazat adhatunk Benkő Ákosnak, aki szerint Konrád György regénye igazolja Aragon feltevését, miszerint a modern regény fejlődésének egyik lehetséges útját és módját a „nouveau roman”, a francia új regény jelentheti. (24) Konrád valóban mérít az új regényből, legalábbis az *Útvesztővel* való összevetése ezt sugallja. A tudatban zajló „cselekmény”, a tér- és időkezelés, a tárgyközpontúság, az objektív leírás és a szubjektív nézőpont együttese valóban termékeny ösztönzést adott, adhatott *A látogató* megszületéséhez. Azonban mindezek a rendkívül tömör, de lirizált prózanyelvbe ágyazva *A látogatót* újszerű, a francia új regény közvetlen hatásától elrugaszkodó, önálló és remek regényé teszik.

Jegyzet

- (1) *A magyar irodalom története* III/2, 1226.
- (2) Ilia M.: *Konrád Gy.: A látogató*, 772–773.
- (3) Kenyeres Z.: *Egy hivatalnok pokolra száll*, 125.
- (4) Veres A.: *A sikerképtelenség környezetrajza*, 295.
- (5) Földes A.: *A látogató látomása*, 248.; Fehér F.: *Konrád Gy.: A látogató*, 1490.; Pomogáts B.: *Két regény*, 269.; Rónay Gy.: *Az olvasó naplója*, 487.
- (6) Magyar M.: *A francia regény tegnap és ma*, 75.
- (7) Magyar M.: *Regény vagy "új regény"?*, 105.
- (8) Konrád Gy.: *A látogató*, 187–88.
- (9) Magyar M.: *A francia regény tegnap és ma*, 100.
- (10) Konrád Gy.: *A látogató*, 70.
- (11) A. Robbe-Grillet: *Úrvesztő*, 181.
- (12) Uo., 54., 73.
- (13) Konrád Gy.: *A látogató*, 218.
- (14) Uo., 224.
- (15) Magyar M.: *A francia regény tegnap és ma*, 90.
- (16) A. Robbe-Grillet: *Úrvesztő*, 15.
- (17) Konrád Gy.: *A látogató*, 60.
- (18) A. Robbe-Grillet: *Úrvesztő*, 33–34.
- (19) Konrád Gy.: *A látogató*, 110–111.
- (20) Uo., 18–19.
- (21) *A látogató* 121.
- (22) *A látogató* 61.
- (23) Bojtár E.: *Az irodalmi mű jelentése*, 54.
- (24) Benkő Á.: *Egy elhamarkodott bírálatról*, 139.

Irodalom

- Konrád György (1969): *A látogató*, Budapest.
- Robbe-Grillet, Alain (1971): *Úrvesztő*. Ford. Farkas Márta, Bukarest.
- A magyar irodalom története 1945–1975*, III/2, *A próza és a dráma*. (szerk. 1990): Béládi Miklós, Rónay László, Budapest.
- Benkő Ákos (1969): *Egy elhamarkodott bírálatról*. *Forrás*, 5–6, 138–139.
- Bojtár Endre (2000): *Az irodalmi mű jelentése*. In uő.: *A kelet-európai pontosság*. Budapest. 45–70.
- Fehér Ferenc (1969): *Konrád György: A látogató*. *Kortárs*, 9, 1489–1495.
- Földes Anna (1982): *A látogató látomása*. In uő. *Próza jelen időben*. Budapest. 235–248.
- Ilia Mihály (1969): *Konrád György: A látogató*. *Tiszatáj*, 8, 772–773.
- Kenyeres Zoltán (1969): *Egy hivatalnok pokolra száll*. *Új Írás*, 8, 125–127.
- Magyar Miklós (1986): *A francia regény tegnap és ma*, Budapest.
- Magyar Miklós (1971): *Regény vagy "új regény"?*, Budapest. (Modern Filológiai Füzetek 11.)
- Pomogáts Béla (1970): *Két regény*. *Jelenkor*, 3, 266–273.
- Rónay György (1969): *Az olvasó naplója*. *Vigília*, 486–487.
- Thomka Beáta (1969): *Kisiklott mozdulatok kiállítása*. *Új Symposion*, 53, 25.
- Veres András (1979): *A sikerképtelenség környezetrajza*. In: uő. *Mű, érték, műérték*. Budapest. 255–299.